

MÜASİR FARS DİLİNDƏ FELİN İLTİZAM ŞƏKLİNİN İŞLƏNMƏ HALLARI

Məlum olduğu kimi, müasir fars dilində felin əsas formalarından biri felin aorist formasıdır. Buna felin iltizam şəkli də deyilir. Fars dilçiliyində felin iltizam şəkli ilə bağlı bir çox fikirlər mövcuddur ki, ya bu şəklə tamamilən fərqli tərif verilir və ya da heç bir tərif vermədən onun yalnız düzəlməsini və işlənmə halları qeyd edilir.

Ə.Şəfai felin iltizam şəklini belə qeyd edir: “Felin iltizam şəklinin iki əsas növü vardır. “مضارع التزامی - آوریست” istilahi ilə adlanan şəkildə, əsasən, təmayül məfhumu, “ماضی التزامی” deyilən başqa şəkildə isə, əsasən, tərəddüd məfhumu ifadə olunur. Bu isə tamamilə təbiidir. Təmayül, adətən hələ baş verməmiş, lakin baş verməyi ehtimal olunan hadisə haqqında ola bilər. Buna görə də iltizam şəklinin bu variantı adətən “müzare” istilahi ilə bağlı olaraq مضارع التزامی, yaxud aorist adlanır” (1, 97-98).

N.Z.Hatəmi felin aorist formasına bir tərif verməmiş, sadəcə keçmiş və indiki zamanda onun işlənmə hallarını qeyd etmişdir (2, 11; 41).

P.N.Xanləri تاریخ زبان فارسی əsərində felin bu şəklinin tərifini müəyyən dövrlərə (qədim, orta, dəri) görə vermişdir:

1. Qədim fars dilində iltizam şəklinin gələcək zaman, niyyət, iradə və bir istəyin ifadəsi daxil olmaqla bir neçə ifadəsi mövcud idi. Və bu şəkil bəzən müstəqil cümlədə, bəzən budaq cümlədə, bəzən iki hərəkətin uzlaşmasında mövcud olmuşdur. Amma hər halda xəbər şəklindən fərqli xüsusi halı yoxdur.

2. Orta fars dilində (Parsik) iltizam şəkli ilə xəbər şəklində fel formalarının müəyyənləşdirilməsi bir qədər fərqlidir.

3. Dəri fars dilinin birinci dövründə iltizam şəkli bəzi hallar istisna olmaqla, budaq cümləyə daxil edilir və buna görə aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) Felin ifadəsi keçmiş zamanda mövcud olan istək, proqnoz, gözlənti və niyyətin baş verməsindən ibarətdir. Bu halda, çox vaxt baş cümlənin əvvəlində olan fel keçmiş zaman formalarından birində olur:

دست او را داد تا بیوسد.

b) Fel gələcək zamanda mövcud olan niyyətin, gözləntinin, əmrin, ehtimalın, istəyin baş verməsidir. Bu halda, çox vaxt əsas baş cümlənin əvvəlində olan fel indiki zaman formalarından birində olur:

(5, 308-309).

خواهد که پایگاه ایشان بشناسد

A.K.S.Lambton da “Persian Grammar” əsərində fars dilinin bu şəkli haqqında bir tərif vermədən onun düzəldilməsini, yazılış qaydalarını və bəzi işlənmə hallarını qeyd etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərlərdən məlum olduğu kimi, felin aorist formasının xüsusi bir tərfi verilməmişdir.

Məlumdur ki, müasir fars dilində felin iltizam şəklinin düzəldilməsi, bir qayda olaraq, sadə fellərdə fel kökünə “ب” hissəciyinin artırılması ilə düzəlir, düzəltmə fellərdə “ب” hissəciyi artırılmır və fel kökü olduğu kimi qalır, mürəkkəb fellərdə “ب” hissəciyi həm əlavə oluna, həm də əlavə olunmaya bilər.

(4,15) (Lütfən, qapını açın.) لطفا در را باز کنید.

Demək olar ki, yazıçılar əsərlərində felin iltizam şəklinin düzəldilməsi haqqında fərqli bir qaydaya toxunmamışlar.

Sadəcə olaraq, P.N.Xanləri felin iltizam şəklinin düzəldilməsi haqqında bir sıra fərqli məqamlara toxunmuşdur.

1. Bəzən indiki zaman iltizam “ب” siz sadə fellə yaranır:

(5, 311-312)

مرا

بر آن داشتند تا از وی زر خواهم

2. Bəzən də iltizam forması می/همی ilə birləşir, bu halda xəbər şəklinin indiki zamanından bir fərqi yoxdur:

(5, 313) هر که نام او می برد حاجتش روا می شود

3. Mürəkkəb fellərdə çox vaxt önə artırılan “ب” silinir. Lakin bəzən mürəkkəb fellərdə də “ب” hissəciyi istifadə olunur və bu, ola bilsin ki, yazıçıların üslubu ilə bağlı olur.

(5, 320) (Tezliklə öhdəsindən gələ bildilər) روز توانستند کنار بیایند.

Müasir fars dilində felin iltizam şəklinin işlənmə halları müxtəlifdir. İltizam şəklinin işlənmə hallarını aşağıdakı şəkildə müəyyən edə bilərik:

- Vacib və lazım şəklinin ifadə olunmasında;
- Bacarıq şəklinin ifadə olunmasında;
- Şərt şəklinin (indiki və gələcək zamanda) ifadə olunmasında;
- Ehtimal ifadə edən birləşmələrdə;
- İcazə mənalı fellərlə və s.
- Qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrdə;

1. Fars dilində felin aorist forması felin vacib və lazım şəklinin formalaşmasında iştirak edir.

Ə.Şəfai felin vacib şəkli haqqında yazır: “Gələcək zamana aid olan vacib şəklini ifadə etmək üçün bu felin باید (bayəd) formasından istifadə edilir, yəni əsas felin مضارع التزامی formasının əvvəlində işlənir. Əsas fel şəxsə görə dəyişir. İnkər formasını düzəldərkən, “نه” inkar hissəciyi köməkçi felə artırılır”. (1, 104-105)

M.Şəriət felin vacib və lazım şəklini felin bir şəkli kimi qeyd etməmişdir. O, vacib və lazım şəklinin əlaməti olan بایستن (bayəstən) köməkçi felini “köməkçi fel” bölməsində qeyd etmişdir. (8, 138)

P.N.Xanlari də M.Şəriətədən fərqli olmayaraq vacib və lazım şəklinin əlaməti olan بایستن (bayestən) köməkçi felini felin şəkilləri bölməsində deyil, ayrıca bir bölmədə qeyd etmişdir. Və hər iki yazıçı öz əsərlərində بایستن feilinin باید , بایستی , بایمید , بایم , بایمید formalarını qeyd etmişdir. Lakin P.N.Xanlari fərqli olaraq باید köməkçi felini mənsubiyyətə görə dəyişərək بایم , بایمید formalarını da qeyd etmişdir (5, 350-353). M.Şəriət isə P.N.Xanlariədən fərqli olaraq باید köməkçi felin iltizam şəkli ilə işlədiyini, və bu formanın yalnız بایستن köməkçi fel ilə düzəlmədiyini qeyd edərək لازم است, لازم بود formalarını vermişdir. (8, 139)

M.Şəriət bu formanın inkarının düzəldilməsi haqqında da P.N.Xanlariədən fərqli olaraq yazmışdır ki, باید -in inkarlıq əlaməti əsas felin əvvəlinə artırılabilir, məsələn: باید نخوانم . Və həm də köməkçi felin əvvəlinə əlavə oluna bilər: نباید خوانم . (8, 139-140)

A.K.S.Lambton bu köməkçi fel haqqında sadəcə بایستن köməkçi feli özündən sonra gələn felin iltizam şəklinə də işlədiyini, üçüncü şəxsin təkində باید , بایست , بایستی formaları istifadə olduğunu, باید formasının bəzən باید -in yerində işlədiyini qeyd edir. (3, 55)

Yuxarıdakı qeydlərdən məlum olur ki, بایستن köməkçi feli və لازم است birləşməsinin yaratdığı vacib və lazım şəklinin düzəldilməsində iltizam şəkli iştirak edir.

باید + iltizam şəkli

باید بروم باید بروم
باید بروید باید بروی
باید بروند باید برود

باید گذشته ها را فراموش کنیم . (Keçmiş unutulmalıdır.) (4, 485)

Vacib və lazım şəklinin inkarı نه [nə] inkar hissəciyini باید sözünün əvvəlinə artırmaqla düzəlir.

باید برویم ← نباید برویم
باید می رفتیم ← نباید می رفتیم

شما که نباید با هم دعوا کنید . (Siz bir-birinizlə dalaşmamalısınız.) (4, 46)

2. Fars dilində felin aorist forması bacarıq şəklinin ifadə olunmasında da iştirak edir.

Ə.Şəfai bacarıq şəkli haqqında belə qeyd edir ki, bu şəklin formalaşmasında əsas göstərici توانستن (bacarmaq) felinin müvafiq zamanlarda və əsas felin iltizamda işlənməsi şərtidir. Deməli, bu şəklin əmələ gəlməsində توانستن feli həm zamana, həm də şəxsə görə, əsas fel isə yalnız şəxsə görə dəyişir. (1, 106)

N.Z.Hatəmi və Ə.Şəfai bacarıq şəkli haqqında demək olar ki, eyni məqamlara toxunmuşlar. Lakin Ə.Şəfai Hatəmidən fərqli olaraq qeyd edir: توانستن və ona mənaca yaxın olan bütün bacarıq- imkan bildiren , امکان داشتن , یارستن, توانستن , توانا بودن, توانستن feli həm zamana, həm də şəxsə görə, əsas fel isə yalnız şəxsə görə dəyişir. (1, 99)

P.N.Xanlari bacarıq şəklinin əlaməti olan توانستن felini fel şəkillərinə deyil, natamam fellərə aid etmişdir . O yazmışdır ki, bu fel tam feldir, bütün əlamətlər ona sərf olunur. Amma bəzən şəxsiz işlədilir və bu halda bu fel natamam fel kimi işlədilir (5, 359).

P.N.Xanlariənin توانستن feli haqqında qeyd etdiklərindən görmək olar ki, o, bu feli bacarıq şəkli ilə əlaqələndirməmişdir.

H.Ə.Givi də توانستن felini haqqında fel şəkillərinə aid etməmişdir. Lakin H.Ə.Givi bu felin iltizamla işlənməsi haqqında qısa məlumat vermişdir. O qeyd edir ki, keçmişdə bu fel iltizam şəkli əvəzinə daha çox ya keçmiş zamanla, ya da felin məsdər forması ilə işlədilib. Belə ki, qədimdə bu felin iltizamla işlənməsinə az rast gəlinib və müasir əsərlərdə məsdərdən istifadə edilmir (7, 357).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatlardan aydın olur ki, əsərlərin bir çoxunda bacarıq şəklinə dair, demək olar ki, çox az məlumat var.

Ümumiyyətlə, bacarıq şəklini ifadə etmək üçün توانستن köməkçi felindən istifadə olunur. توانستن köməkçi feli özündən sonra gələn felin, bir qayda olaraq, iltizam şəklinə işlənməsini tələb edir.

توانستن + مضارع التزامی

Zamana görə əsas fel مضارع التزامی formasında qalır, köməkçi fel, yəni توانستن feli dəyişir.

من تانستم بروم

من می توانم بروم

می توانم با خواهم صحبت کنم . (Mən bacımla söhbət edə bilərəm.) (4, 29)

با زحمت توانستم چشمه ای را باز کنم . (Gözlərimi çətinliklə açdı.) (4, 379)

Bacarıq şəklinin inkarını نه [nə] inkar hissəciyini توانستن köməkçi felinin əvvəlinə artırmaqla düzəlir.

3. Müasir fars dilində felin iltizam şəkli, həmçinin şərt şəklinin ifadə olunmasında iştirak edir.

Ə.Şəfai şərt şəklinin iltizamla işlənməsini xüsusi olaraq qeyd etməsə də, verdiyi nümunələrdən görmək olar ki, felin bu şəklinin ifadə olunmasında iltizam şəkli də iştirak edir.

N.Z.Hatəmi şərt şəklinin keçmiş zamanının iltizam şəklinin keçmiş zaman forması ilə də ifadə olunduğunu qeyd etmişdir. (2, 26) O həmçinin qeyd edir ki, şərt şəklinin gələcək zamanı isə şərt bildiren sözlərini iltizam şəklinin gələcək formasına- مضارع التزامی (mozareye eltezami) əlavə etməklə alınır” (2, 26).

P.N.Xanlari şərt şəkli haqqında geniş məlumat vermişdir. O qeyd edir ki, şərt budaq cümlələrində bəzən şərt olan cümlə مضارع التزامی (با پسوند «ی») مضارع التزامی digər cümlə isə iltizamda olur. Bəzən isə şərt hissə مضارع التزامی digər cümlə isə مضارع التزامی formasında olur. (5, 327)

Ümumiyyətlə, şərt şəkli به شرط آنکه ، هر گاه ، اگر və s. kimi bağlayıcıların iştirakı ilə ifadə olunur.

Hərəkətin icrası gələcək və indiki zamana aid olarsa, şərt budaq cümləsinin xəbəri, bir qayda olaraq, iltizam şəklində, baş cümlənin xəbər isə indiki zamanda olur.

اگر در طول روز حوصلهات سر می رود می توانی کلاس بروی و هنوز بیاموزی. (4, 24)

(Əgər gün ərzində canın sıxılrsa, sinifə gedə və öyrənə bilərsən.)

4. Ehtimal ifadə edən cümlələrdə əsas fel, bir qayda olaraq, iltizam şəklində işlədilir.

A.K.S.Lambton bu haqda qeyd edir ki, mümkünlük احتمال دارد və ممکن است birləşmələrlə ifadə olunur. “Ola bilsin” kimi tərcümə olunan ممکن است - که və ya که olmadan indiki zaman iltizam şəkli ilə işlənir. (3, 68)

5. Felin iltizam şəkli “icazə vermək” mənalı birləşmələrin ifadə olunmasında iştirak edir.

A.K.S.Lambton bu haqda qeyd edir ki, گذاشتن feli “icazə vermək” mənasında که ilə –siz, bir qayda olaraq, indiki zaman iltizam ilə işlədilir: نگذاشت که بروم (3, 55)

اجازه بدهید با خودشان صحبت کنم. (4, 26) (İcazə verin, sizinlə söhbət edək.)

(4, 44) (Həmişə çalışmışam ki,

xəstələnməyim.)

6. Felin aorist forması yalnız fel şəkillərinin düzəldilməsində deyil, digər hallarda da işlənə bilər. Aorist formasının işlənməsi üçün əsas şərt felin qeyri-müəyyən formada olmasıdır. Başqa sözlə, əgər hərəkətin icra olunub-olunmaması məlum deyilsə, mütləq felin aorist forması işlənəcək. Fars dilində qarşılaşdığımız nümunələr onu göstərir ki, felin aorist forması həm müəyyən formaların tələbi ilə, həm də ayrılıqda işlənir.

Felin aorist formasının işlənməsini tələb edən birləşmələrə əsasən aşağıdakılar aiddir:

1. Ehtimal, ümid və s. bu kimi mənalara ifadə edən birləşmələrlə, bir qayda olaraq, felin aorist forması işlənir.

2. Felin aorist forması bir sıra mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında da iştirak edir. Məsələn, məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə iştirak edir.

Ə.Şəfai qeyd edir ki, məqsəd budaq cümləsində xəbərin aoristlə ifadə olunması dil norması sayılır. Söhbət keçmiş zamana aid olarsa, bəzən « ماضی التزامی » aoristi- التزامی مضارع formasını əvəz edir. Real şərt budaq cümlənin xəbəri də aoristlə ifadə olunur. (1, 101)

Ümumiyyətlə, digər tabeli mürəkkəb cümlələrdə kontekstdən asılı olaraq baş və ya budaq cümlənin xəbəri aoristlə ifadə oluna bilər.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir fars dilində felin iltizam şəklində (aorist) işlənmə halları yalnız şəkillərlə deyil, qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrlə də işlənir. Bu birləşmələrə bir çox misal göstərmək olar. Məsələn:

امیدوارم، قرار بود، دوست دارم، سعی می کنم، سعی کردم

امیدوارم انبی مرا ببخشید. (4, 29) (Ümid varam, ədəbsiz məni bağışlayarsınız.)

(4, 11) (Bəli, bu səhər tezdən atası ilə getməli idi.)

آره، قرار بود امروز صبح زود، با پدرش برود.

(4, 48) (Mən hamısına baxmağı xoşlayıram.) من دوست دارم همش نگاهش کنم.

(4, 56) (Onun gəlişinə təəccübləndim və yolundan çəkilməyə çalışdım.) در حالی که از ورودش جا خورده بودم و سعی داشتم خود را از سر راهش کنار بکشم.

(Onun gəlişinə təəccübləndim və yolundan çəkilməyə çalışdım.)

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Ə.Şəfai, T.Rüstəmov, A.Əkbərova, F.Zülfüqarova, Müasir fars dilinin morfolojiyası, Bakı, Adiloğlu, 2012, 160s.;

2. N.Z.Hatəmi, III kurs fars dili dərsləri, Bakı, Maarif, 1992, 309s.;

İngilis dilində

3. A.K.S.Lambton, Persian Grammar, London, Cambridge university press, 1953, 275p.;

Fars dilində

4. آرزو رضایی، چیچک، تهران، مهتاب، ۱۳۸۷، ۷۳ص

5. خاتری پرویز نقل، تاریخ زبان فارسی، جلد دوم، تهران، فرانس، ۱۳۷۷، ۴۰۸ص

6. شریعت محمد جواد، دستور زبان فارسی، تهران، اسطیر، ۱۳۷۲، ۴۵۹ص

Acar sözlər: fars dili, fel, fel şəkilləri, iltizam şəkli, işlənmə halları

Ключевые слова: персидский язык, глагол, наклонение глагола, сослагательное наклонение, случаи употребления

Key words: persian language, verb, modds of verb, subjunctive present (subjunctive past), ways of use

MÜASİR FARS DİLİNDƏ FELİN İLTİZAM ŞƏKLİNİN İŞLƏNMƏ HALLARI XÜLASƏ

Müasir fars dilində felin əsas formalarından biri felin aorist forması, yəni felin iltizam şəklidir. İran dilçiləri demək olar ki, felin iltizam şəklində (aorist) bir tərif verməmiş, onun düzəldilmə yollarını və işlənmə hallarını qeyd etmişlər. Felin iltizam şəklində işlənmə halları müxtəlifdir: vacib, lazım, bacarıq, şərt kimi şəkillərin, ehtimal və qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrin ifadəsində və s. Aorist formasının işlənməsi üçün əsas şərt felin qeyri-müəyyən formada olmasıdır. Əgər hərəkətin icra olunub-olunmaması məlum deyilsə, mütləq felin aorist forması işlənəcək. Felin iltizam şəklində (aorist) işlənmə halları yalnız şəkillərlə deyil, qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrlə də işlənir. Felin aorist forması bir sıra

mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında da iştirak edir. Ümumiyyətlə, tabeli mürəkkəb cümlələrdə kontekstdən asılı olaraq baş və ya budaq cümlənin xəbəri aoristlə ifadə oluna bilər.

Случаи употребления сослагательного наклонение в новоперсидском языке РЕЗЮМЕ

Одной из основных форм глагола в современном персидском языке является аористическая форма глагола, то есть обязательная форма глагола. Иранские лингвисты почти не дали определения глаголу аорист, но отметили пути его исправления и развития. Случаи развития формы глагола обязанности различны: важный, необходимый, умелый, условный, в выражении соединений, выражающих вероятность и неопределенность, и т.д. Главное условие развития формы аориста – наличие у глагола неопределенной формы. Если неизвестно, совершается действие или нет, обязательно будет развиваться аористическая форма глагола. Развитие формы глагола обязанности (аорист) также употребляется только в сочетании с образами, выражающими неуверенность. Форма аориста глагола также участвует в образовании ряда сложных предложений. В общем, в придаточных сложносочиненных предложениях, в зависимости от контекста, в аористах может быть выражено сообщение главного или ответвленного предложения.

1

Ways of use the verb form of subjunctive in modern Persian SUMMARY

One of the main forms of the verb in modern Persian is the aorist form of the verb, that is, the subjunctive form of the verb. Iranian linguists almost did not give a definition of the verb aorist, but noted the ways of its correction and ways of use. The cases of development of the verb form of subjunctive are different, must, ought, can or to be able, condition in the expression of moods, probability and uncertainty compounds, etc. The main condition for the development of the aorist form is that the verb has an indefinite form. If it is not known whether the action was performed or not, the aorist form of the verb will definitely be developed. The development of the verb obligation form (aorist) is used not only with moods, but also with uncertain compounds. The aorist form of the verb is also involved in the formation of a number of complex sentences. In general, in subordinate compound sentences, depending on the context, principle clause or secondary clause sentence can be expressed in aorist.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova